

НЕДѢИ ВОСКРЕСЪЮ КЛАЮДѢ
ПНЕ ТНЕ ^ѠМѢ ^ѠМѢ ^ѠМѢ ^ѠМѢ
ЕГЪСКОМ БОУХЪ НѢКОМЪ СЕ
УБЛЮКЪНѢ КОШВѢ ПО
РѢДѢ ВЛКЪ КЮДЪ ТЕЖЕ
И ДРНѢ КОУМНѢ Н КРО
ЦНѢ КОГОЛУЕ НѢ ВЛНѢ
МАЖН ТЕЖЕШЪ ТЛѢ ПРѢ
АДСТѢ БОКЪ НА СММЪ
НА СММНШІ ХЪ ВАН
БЕНЮТЬ КЪ Н ПРѢДЪ
ЛКНЖЕН ЦРЕКЕДОМН
ЮДѢТЕ МЕНЕ РАДІ ВАС
ДѢННЕ ИМЪ НЕЗЫКО
МЪ ЕГДАЖЕ ПРѢДАДЕТА
МНѢ ПЦѢТЕ СЕКАГОМН
ТОВАЗУГАЕТЕ ДАСТѢ БО
ЕВАМЪ КЪ ТѢУА УТОВ

СТАНУТЪ СЕДѢНІА НА
ТѢЛЕНУ КНЮТѢ Н
ДЕТЕ МЕНА КІДНМ
СѢМН ПМСНМОЕ
АН ПРѢТРА ПѢКНДО
ОНЦАСІ СЕНА КНДО
ВЪ ТѢ ТНЕ ^ѠМѢ ^ѠМѢ ^ѠМѢ
ЕГЪСКОМ БОУХЪ НѢКОМЪ
ННУ ТОЖЕ БО ПОКРЪ
МОЕСТѢ ЖЕНЕШЪ КР
ТѢ СЕ НН ТАЕНОЕ ЖЕ
ОУКѢ ДѢНОЕ ЮДЕТЬ Н
ГЛЮКАМА ВЪ ТМѢ ^ѠМѢ
ТЕ ОУБОВЪСКѢ ТѢ НЕ
БѢУХОСАШІТЕ ПРО
ВѢДІТЕ ВЪ КРОВѢХЪ
НЕУБОНТЕ СЕШОУЕ Н
ЮШІХЪ ТѢЛО АДІШЕНЕ
ГЮШНХЪ РЕНТІ БОНТ

PHILOLOGIA SERBICA

Година VI, 2026, број 6
Научни скупови Филолошког факултета
Зборник научних радова

Издавач Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

Главни уредник публикације Проф. др Саша Шмуља, Универзитет у Бањој Луци

Оперативни уредник Проф. др Нина Говедар, Универзитет у Бањој Луци

Организациони одбор Проф. др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Дијана Црњак, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Саша Шмуља, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Мијана Кубурић Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Слађана Цукут, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Нина Говедар, Универзитет у Бањој Луци
Доц. др Андреја Марић, Универзитет у Бањој Луци
Доц. др Горан Милашин, Универзитет у Бањој Луци

Научно-уређивачки одбор Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу Приштина –
Лепосавић
Проф. др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу
Проф. др Запрјан Козлуцов, Универзитет „Пајсије Хиландарски”
у Пловдиву
Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет Адама Мицкијевича у
Познању
Проф. др Радмило Маројевић, Универзитет у Београду
Проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Павел Крејчи, Масариков универзитет у Брну
Проф. др Снежана Милосављевић Милић, Универзитет у Нишу
Др Светлана Шеатовић, Институт за књижевност и уметност
Београд
Проф. др Екатерина Јакушкина, Московски државни универзитет
„Ломоносов”

Рецензенти Др Марко Аврамовић, Институт за књижевност и уметност Београд
Проф. др Јелена Ајџановић, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Милан Ајџановић, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Маја Анђелковић, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци
Др Вера Берак, Универзитет у Бањој Луци
Др Недељка Бјелановић, Институт за књижевност и уметност
Београд
Др Милан Гровић, Универзитет у Новом Саду
Доц. др Данијел Дојчиновић, Универзитет у Бањој Луци

Др Јована Јовановић, Институт за српски језик САНУ
Проф. др Саша Кнежевић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Ксенија Кончаревић, Универзитет у Београду
Проф. др Мијана Кубурић Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Др Ружица Левушкина, Институт за српски језик САНУ
Доц. др Андреја Марић, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Кристина Митић, Универзитет у Нишу
Др Марина Николић, Институт за српски језик САНУ
Др Слободан Новокмет, Институт за српски језик САНУ
Проф. др Јеленка Пандуревић, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Валентина Питулић, Универзитет у Приштини с
привременим седиштем у Косовској Митровици
Проф. др Татјана Трајковић, Универзитет у Нишу
Проф. др Дијана Црњак, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Саша Шмуља, Универзитет у Бањој Луци

Лектор Проф. др Мијана Кубурић Мацура, Универзитет у Бањој Луци

Лектор за енглески језик Мр Бранко Црногорац

Припрема за штампу Доц. др Данијел Дојчиновић, Универзитет у Бањој Луци

Штампа Мако принт д. о. о. Бања Лука

За штампарију Милан Ђајић

Тираж 100

Лиценца Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

ISBN 978-99976-045-7-6

Овај зборник садржи научне радове који су представљени на конференцији *Philologia Serbica. Степени, скале и љествице у српском језику, књижевности и култури*, одржаној на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци 26. марта 2025. године. Зборник се штампа на основу одлуке Научно-наставног вијећа Филолошког факултета бр. 09/3.2154-6/25.

Овај број посвећен је проф. др Екатерини Ивановној Јакушкиној, нашој драгој и прерано преминулој колегиници и сарадници. Њен одлазак огроман је губитак за србистику и славистику у цјелини.

САДРЖАЈ

Радмило Н. Маројевић

Степеновање у поетској композицији Његошевој..... 9

Radmilo N. Marojević

Degrees of Comparison in Njegoš's Poetic Composition

Ксенија Ј. Кончаревић

„Радуј се, лествице небеска којом сиђе бог” (О преводу
Великог акатиста из пера аве јустина Поповића) 31

Ksenija J. Končarević

‘Rejoice, Ladder of Heaven, Through Which God Descend’ (On the
Translations of Great Akathist by Abba Justin Popović)

Слађана М. Цукут

Микротопоними Шипова мотивисани конфигурацијом
терена као одраз скалирања у простору 55

Sladana M. Cukut

Microtoponyms of Šipovo Motivated by Terrain Configuration as a
Reflection of Spatial Scaling

Горан Б. Милашин

Компонента градуелности у семантичкој структури
српских глаголских префикса 77

Goran B. Milašin

The Scalar Component in the Semantic Structure of Serbian
Verbal Prefixes

Александар М. Новаковић

Корак ка модернијој настави српског као страног језика: Неколико
речи о приручнику *A1 Serbian Vocabulary Course*..... 125

Aleksandar M. Novaković

A Step Towards Modern Teaching of Serbian as a Foreign Language: A
Few Words About the *A1 Serbian Vocabulary Course*

Милена М. Стојановић

Пример фазичности једне лексеме из сфере ризика у банкама –
интердисциплинарни приступ лексичко-семантичкој
анализи..... 145

Milena M. Stojanović

Example of the Phasicity of a Lexeme From the Field of Risk in Banking
– Interdisciplinary Approach to Lexical-Semantic Analysis

Снежана М. Милосављевић Милић

Скаларни приступ у савременој методологији
књижевнонаучних истраживања..... 161

Snežana M. Milosavljević Milić

The Scalar Approach in Contemporary Literary Research
Methodology

Марко М. Радуловић

Фигура лествице у српској књижевности..... 179

Marko M. Radulović

The Figure of Ladder in Serbian Literature

Дејан М. Илић

Ка поетичко-стилским одликама српских епских песама из Босне
и Херцеговине у Етнографској збирци Архива САНУ
– Растварање формулативног блока „књигу пише” 197

Dejan M. Ilić

Toward Poetic-Stylistic Characteristics of Serbian Epic Poems From
Bosnia and Herzegovina in the SACA Archives' Ethnographic
Collection – Dissolving the Formulative Block 'He Writes a Book'

Александра В. Пауновић

(Мета)поетичка скаларност душе у српском стиху
суматраизма, космизма и хипнизма 223

Aleksandra V. Paunović

Meta/Poetic Scalarity of the Soul in the Serbian Verse of
Sumatraism, Cosmism, and Hypnism

Тамара Г. Бабић

Поетика вредновања: Теодосијеви коментари у
Житију Светог Саве 243

Tamara G. Babić

Poetics of Evaluation: Theodosios's Comments in
the *Life of Saint Sava*

Милош Д. Михаиловић

Лестве као симбол *descensus ad inferos* у Пекићевом

Златном руну..... 267

Miloš D. Mibailović

Ladders as a Symbol of *Descensus Ad Inferos* in

Pekić's *The Golden Fleece*

Катарина С. Милојковић, Мирјана С. Митровић

Поетика прелаза: обредна структура и симболи свадбених

песама у збирци Ивана Степановича Јастребова..... 291

Katarina S. Milojković, Mirjana S. Mitrović

Poetics of Passage: Ritual Structure and Symbols in Ivan Stepanovich

Yastrebov's Collection of Wedding Songs

Дијана М. Црњак

Блажен је пут којим данас идеш, душо. Екатерина Ивановна

Јакушкина (Москва, 19. VIII 1977 – Москва, 13. II 2026) 321

Dijana M. Crnjak

In Memoriam – Ekaterina Ivanovna Yakushkina (1977–2026)

Дејан М. Илић¹

Институт за књижевност и уметност, Београд

КА ПОЕТИЧКО-СТИЛСКИМ ОДЛИКАМА СРПСКИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ЕТНОГРАФСКОЈ ЗБИРЦИ АРХИВА САНУ – РАСТВАРАЊЕ ФОРМУЛАТИВНОГ БЛОКА „КЊИГУ ПИШЕ“

Апстракт: Етнографска збирка Архива САНУ садржи обиман корпус српских епских песама сакупљених на просторима данашње Босне и Херцеговине у другој половини 19. века. Реч је о готово хиљаду песама, а скоро све су остале необјављене до данас. Дакле, ради се о слабије познатом корпусу, који је, као и Етнографска збирка САНУ у целости, наилазио на различиту рецепцију у српској науци. Традиране и забележене у културноисторијским околностима битно другачијим од оних у којима је Вук бележио своју грађу, ове песме неоправдано су самераване с Вуковим песмама. Указивало се углавном на њихове слабости и естетске недостатке у односу на Вукове збирке, нарочито у односу на његове четири књиге бечког издања. Поетичко-стилском анализом, сагледавањем текста у контексту и дијахронијском луку српске усмене епике настојаћемо да осветлимо одређене поетичке специфичности ове грађе. Руководећи се динамичком тероријом формуле, показати ћемо на које начине се формулативни обрасци шире и растварају, како се варирају, али и чувају. Нарочита пажња биће поклоњена врло раширеној епској формули „књигу пише“ и њеним

¹dejan.ikum@gmail.com

различитим лексичким, структурним и семантичким артикулацијама у овом корпусу. Настојаћемо да покажемо да су одређене поетичке одлике ових песама, које су истакнуте као кварење епског певања, заправо доказ њихове „аутентичности“ и виталности усмене епске традиције.

Кључне речи: *Етнографска збирка, усмена епика, фолклор, Босна и Херцеговина, културна историја, формула, формулативност.*

Етнографска збирка САНУ садржи најобимнији корпус српских епских песама сакупљених на просторима данашње Босне и Херцеговине. Реч је о скоро хиљаду песама које су бележене у последње четири деценије 19. века. Збирка је настала на иницијативу Стојана Новаковића 1892. године и замишљена је као критички и репрезентативан зборник умотворина сакупљених после Вука Караџића (в. Новаковић 1892). Она представља покушај да се записивање и објављивање умотворина кодификује и институционализује, те да се допуни Вуков сакупљачки рад. Такође, имајући у виду да народна култура игра важну улогу у процесима националне хомогенизације и културне еманципације, формирање збирке треба посматрати и у (не)посредној вези с овим процесима.² У овом смислу значајна је симболичка улога Академије као централне научне установе основане под патронатом српског краља, која на плану културе окупља све српске земље. Ипак, Академија није деловала као иницијатор сакупљачког рада, она није чак упутила ни позив сакупљачима, али је грађа пристизала у великом броју. Сакупљачи из Босне и Херцеговине у великој мери су били оријентисани на Академију, па по броју сарадника ове области долазе одмах после Краљевине Србије. На овакав одзив сакупљача из Босне и Херцеговине утицао је низ околности – с једне стране, жеља да се допуни Вуков рад, а с друге, културноисторијске и политичке прилике у Босни и Херцеговини које су обележене напорима српског становништва за ослобођење и националну еманципацију. У условима туђинске управе, малобројна српска интелектуална елита у овим земљама видела је у култури једино поље у

² О идејним основама и историјату настанка Етнографске збирке в. Младеновић 2005: 417–496, Гароња Радованац 2019. Сарадња сакупљача из Босне и Херцеговине с Академијом на слању материјала за Етнографску збирку и осврт на институционалну политику Академије при формирању ове збирке дају се у Илић 2023.

ком је могла изразити посредно и своје политичке захтеве. Овог су били свесни и носиоци режима, као и представници других националних покрета, па фолклор постаје једно од главних оружја у борби различитих национално-идеолошких концепата у Босни и Херцеговини. Настаје својеврсно надметање ко ће забележити више умотворина и притом их означити својим националним именом и тако посредно територију на којој су умотворине забележене симболички увести у круг своје (националне) културе.

Корпус који је у фокусу овог истраживања до данас је највећим делом остао у рукопису и углавном је мање познат научној јавности. Може се рећи да је у овом смислу делио судбину Етнографске збирке у целости, будући да је и она донекле била маргинализована у српској фолклористици. На судбину Етнографске збирке и њену маргинализацију у науци првенствено су утицали ставови Војислава Јовановића Марамбоа и његова проучавања фалсификата, палгијата и лажне народне поезије. Овај проучавалац је „својим ауторитетом стигматизовао рукописе Етнографске збирке” (Пандуревић 2016: 14), па се део истраживача клонио ове грађе. Ипак, треба напоменути и да је други део истраживача користио записе, нарочито објављене Петрановићеве збирке, као легитиман извор. Такође, ваља истаћи и да су запажања Војислава Јовановића речена као део његових ширих разматрања о епици и односу усменог и писаног, те да одражавају ставове науке оног времена и да су формирана првенствено на премиси о Вуковим збиркама, то јест о његовом бечком издању, као једином мерилу усмене епике. Иако се грађа из Етнографске збирке све време спорадично укључивала у научна истраживања, први позиви за њено превредновање јавиће се у последњој четвртини 20. века, првенствено у запажањима Ненада Љубинковића (в. 1975), Љубомира Зуковића (в. 1977, 1980) и Ђенане Бутуровић (в. 1985). У новије време, на пољу афирмације Петрановићевог рада издавају се студије Саше Кнежевића (в. 2021), док се Марамбоовљеве негативне оцене о корпусу Етнографске збирке ревидирају у радовима Славице Гароње Радованац (в. 2014) и Јеленке Пандуревић (в. 2016, 2017).

Ово истраживање прилог је рехабилитовању корпуса Етнографске збирке и покушај да се ова културноисторијски изузетно вредна грађа

позиционира у дијахронијски ток српске усмене епике, будући да је она бечут који повезује Вукову епiku и новије облике епског певања. Истраживачки фокус примарно ће бити усмерен на поступке варирања формуле и формулативног блока слања књиге, кроз које ћемо настојати да осветлимо неке од законитости спевавања на нивоу микроструктуре песме. Доминантно теоријско-методолошко полазиште је структурално и поетичко-стилско. Истраживање се укључује у релативно дугу традицију проучавања композиционих одлика српске епике, где се као пионирски радови јављају студије Герхарда Геземана (2002), Максимилијана Брауна (2004) и потом Алојза Шмауса (2011) објављиване током прве половине прошлог века. Шмаусова структурална проучавања овог типа певања била су нарочито подстицајна, особито његова запажања о растварању и ширењу формулативних структура (в. Шмаус 2011). За разумевање процеса варирања стабилних образаца на различитим нивоима структуре нарочито је било подстицајно динамичко схватање формуле које је у вези са семиотичким приступом разрађено у студијама Мирјане Детелић (1992, 1996).³ Подстицајне су биле и анализе Дивне Зечевић, која издваја и описује принципе растварања формула усмене поезије у пучким песмама (в. Zečević 1971).

Када је реч о општим поетичким одликама анализираних песама, оне не доносе теме које су непознате у усменој традицији, али варирају и друкчије повезују познате мотиве, успостављају нове мотивацијске везе, повезују различите ликове и уводе мотиве усмене прозе. Отуда су у њима честе развијене дигресије, обрти и понављања, везивање различитих мотива за одређене истакнуте јунаке или пак тежња ка компримовању целине њихове епске биографије у једну песму. Ова склоност ка опширности уочава се и у тенденцији ка панорамском сагледавању историјских догађаја, а за песме у којима се јавља овакав феномен карактеристична је доминација казивања над приказивањем и већи удео идеолошки ангажованих коментара. Такође, у многим песмама уочава се тежња ка снижавању епског патоса и увођењу лирских и епско-лирских елемената. Певачи показују

³ Рецепција Паријеве и Лордове теорије формуле у нашој фолклористици с нарочитим освртом на динамичко схватање формуле у радовима Алојза Шмауса, Маје Бошковић Стули, Ненада Љубинковића и Мирјане Детелић приказана је у Сувајић 2005: 9–17.

склоност ка кадрирању и, уопште, ка уношењу детаља у опис епског света, што доводи до конкретизације апстрактног епског простора.

Ове садржинске и идејне иновације праћене су и поигравањем правилима епске граматике, варирањем на нивоу структурних образаца, било да је реч о варирању на нивоу макроструктуре, то јест сижејних образаца, или на плану микроструктуре, на нивоу одређених композиционих константи,⁴ формулативних образаца, клишеа⁵ у најширем смислу речи. Као доминантни поступци онеобичавања на микроплану у нашем корпусу издвајају се удвајање почетака и других композиционих константи, ширење уводних ситуација, заустављање радње сценом одмора, отварање ка лирским и сентименталистичко-мелодрамским стилским и мотивским елементима. Формализација и механичка употреба формула, растварање формулативних структура јављају се као најучесталији поступци варирања на микроплану.

Ови поступци показују да долази до делимичног губљења обликовне и структурне моћи формуле, до њеног разграђивања. Механичка употреба формуле у нашој грађи уочава се у тенденцији гомилања, понављања сличних формула, и нарочито поступцима растварања формуле. Шмаус је под растварањем подразумевао специфичну „дефункционализацију“ формуле, деконструкцију њене структуре, свођење на буквално значење, а овај процес повезивао је са тежњом певача да изгради двостраност, истакне фигуре средине и апстрактни епски простор испуни конкретним детаљима (в. 2011: 34, 83–87, 142–150).⁶ Поменути процеси супротни су способности формуле да замени „читав сплет споредних радњи“

⁴ Термин Снежане Самарције, под којим ауторка подразумева разнолике облике формулативности, тј. стабилне обрасце који се јављају на различитим структурним нивоима (в. Самарција 2001: 50–55).

⁵ За потребе нашег истраживања као нарочито оперативна издвојила се дефиниција клишеа Мирјане Детелић, која под овим појмом подразумева „текстуалну јединицу“, која може да „у нарочитим приликама, и под посебним условима намеће своју структуру друкијим, али компатибилним текстуалним целинама“ (1996: 63).

⁶ Смиљана Ђорђевић Белић растварање формуле дефинише као „процес делимичне дефункционализације формуле, који је праћен експанзијом броја уведених стихова“ (2016: 79).

(Шмаус 2011: 142).⁷ Иако се поступци растварања формула издавају као једна од доминантнијих поетичких одлика нашег корпуса, они ипак ретко, скоро никад, не воде развоју споредне радње, па се никад у раширену структуру не умећу сцене из супротног табора, што је Шмаус издвојио као једну од битних одлика растварања у крајинској епици (2011: 143). У том смислу растварање формула у нашем корпусу не води нужно губитку функционалних особина формуле. Оно као да је за један ступањ ниже од растварања које описује Шмаус у крајинској епици, па би можда било боље говорити о ширењу формулативне структуре него о њеном растварању. Поступку ширења, то јест растварања, у нашем корпусу најподложније су посебне уводне формуле комуникације, сна и словенске антитезе,⁸ с тим што се растварање уочава и у стабилним композиционим обрасцима и схемама попут мегдана, извештаја и каталога.

Поступке растварања и ширења формуле илустроваћемо на примерима формуле писања књиге будући да је она једна од најчешћих посебних уводних формула комуникације у нашем корпусу. Она се, међутим, подједнако често, ако не и чешће, јавља и као унутрашња формула, маркирајући почетак новог композиционог блока.⁹ Сама формула „књигу пише“ у нашем корпусу јавља се у бројним варијацијама како у погледу структуре, тако и у погледу лексике. Лексема „књига“ убедљиво је најза-

⁷ Мирјана Детелић указује на широк спектар значења формуле која су утемељена у доживљају света традицијске културе, открива у њима митске изворе и указује на процесе епизације којим се слаби митолошки импулс (в. 1996). Чини се да би се растварање формуле у овом светлу могло посматрати као додатна профанизација, слабење митског импулса формуле, сужавање њене семантике.

⁸ За потребе истраживања служили смо се типологијом епских формула Мирјане Детелић (в. 1996: 125–131).

⁹ Индекс најчешћих облика ове формуле у оквиру и унутрашњости песама даје Мирјана Детелић (в. 1996: 139–140, 155–157). Она анализира и улогу коју формула писања књиге има у позиционирању ликова и развијању модела простора (Исто: 54–57) и запажа да је „посланица из слободних хришћанских градова много мање него испијања вина, а из планине их готово и нема“ (Исто: 55). Оваква дистрибуција разликује се од стања у нашем корпусу, у којем је употреба формуле књиге нешто чешћа. У том погледу наш корпус показује већу сличност с граничарском епиком. И у њој долази до растварања формуле писања књиге, која се у овом типу песама јавља као једна од најчешћих уводних формула, а има три основне функције – позивање на војну, тражење помоћи и преношење претње/изазова (в. Матицки 1974: 99–115).

ступљенија, али се срећу и лексеме „ферман“, „бујрунтија“ и – изузетно – „писмо“. Ове лексеме често се алтернирају у оквиру исте варијанте. Када је реч о структури ове формуле, десетарачки стих најчешће је изграђен тако да се наводе објекат и радња у четворосложном делу стиха, док се вршилац именује у другом, шестосложном делу (*књигу пише + субјекат*), мада може имати и другачију дистрибуцију ових реченичних чланова, као и другачију синтаксичку структуру. На пример, чести су случајеви када се наводи вршилац, па се потом уводи објекат уже одређен атрибутном, да би се напослетку именовала сама радња. Растварање, то јест ширење формуле постиже се конкретизацијом неког од чланова формулативне структуре, најчешће прецизирањем начина на који се књига пише или додатном атрибуцијом вршиоца радње, његовом убикацијом. Једна од уобичајених варијација формуле „књигу пише“ јесте она у којој се истиче да се књига пише на колену, с тим што се у песмама нашег корпуса начин оваквог писања додатно одређује, па се наводи како Марко из тамнице побратиму спрема књигу тако што: „Па он пише *црно по бијелу / Десном руком на лијевом колену*“ (ЕЗ 12, бр. 3, наш курзив). У једној Дивјановићевој песми формула писања књиге овако се конкретизује: „Она писа слова на хартију / И написа књигу шаровиту“ (ЕЗ 64/1, бр. 8). Конкретизација начина писања постиже се и одређивањем оруђа за писање: „Па довати дивит и артије, / *Калем-пера соколова крила*, / Књигу шара, пак се разговара“ (ЕЗ 42/4, бр. 22, наш курзив)¹⁰. Често се радња у формули писања књиге именује сложеним предикатом, комбинацијом фазног и пунозначног глагола, на пример „сједе писат“, „стаде градит“ и слично, али се у ређим случајевима формула шири тако што се процес писања продужава и повезује са чином говорења: „Сједе писат књигу шаровиту, / Сједе писат, *стаде бесједити*“ (ЕЗ 64/1, бр. 16, наш курзив). До увођења говорног чина у овом примери долази услед потребе да се у песму уведе садржај саме књиге, али се срећу и занимљиви примери у којима се писање књиге представља као диктирање. У једној Мутићевој варијанти Тадија поручује свом брату

¹⁰ Јован Зорић записао је још једну песму са истоветном формулом (ЕЗ 42/4, бр. 21). Обе песме забележене су 1899. у Сарајеву. Иако сакупљач није навео име певача уз ове песме, врло је вероватно да је обе песме испевао исти човек.

Илији „Де ти пиши, ја ћу казивати“, да би се на ове стихове надовезао садржај књиге (ЕЗ 78-1-1, бр. 2). Слично и Лека сватове позива књигом, тако што „Лека пише, а мајка казује“ (Петрановић III, 36), али мајка не диктира директно садржај књиге него га саветује како да одабере сватове. Необично је што у једној Петрановићевој варијанти забележеној у Босни јунак диктира, а љуба пише књигу. У њој се конкретизује сам чин писања и варира формулативно писање на колену: „Она оде господару своме, / И сједе му уз десно кољено, / Стаде писат књигу на кољену, / Она пише, а Гргур говори“ (Петрановић II, 41).

Ипак, поступци растварања и ширења формуле „књигу пише“ разноврснији су и развијенији ако се посматра цео формулативни блок писања књиге. Уобичајено се овај блок састоји од неколико секвенци, а као централне издавају се писање књиге, њено слање и пријем. Поред ових, као релативно стабилне секвенце формулативног блока издавају се још садржај књиге и њена рецепција, а као факултативне јављају се припрема за писање и одговор пошљаоцу. Садржај књиге излаже се на два основна начина: даје се или у тренутку самог писања или приликом адресатове рецепције књиге. Може се јавити и на оба места, али се у том случају садржај најчешће варира у адресатовом извештају. Садржај се у примерима из нашег корпуса најчешће уводи помоћу својеврсног пребацивача. У случају да се садржај саопштава приликом писања књиге, најчешће се користи пребацивач у виду стиха с глаголом говорења. Дакле, констатује се да неко књигу пише, наводи се коме и где се она упућује, да би се онда садржај увео различитим варијацијама стиха „овако га поздравио“, „овако у књизи говори“ и слично. С друге стране, реципијент садржај књиге саопштава углавном тек пошто га неко од присутних упита за значење књиге. У нашем корпусу ређе долази до ширења формулативног блока баш на овом месту, тако што се одлаже тренутак извештаја о садржају (ЕЗ 42/4, бр. 22, ЕЗ 245, бр. 33), или се приказује како књига иде од руке до руке (на пример у Петрановић III, 41), или пак други јунак узима књигу од адресата како би се уверио у истинитост извештаја о садржају. На пример, пошто му протопоп, после одлагања у ком је садржана реминисценција на Душанов аманет, саопшти садржај Вукашинове књиге, Марко узима књигу како би

проверио тачност извештаја: „Кад дочуо Марко Краљевићу, / Од руке му књигу прифатио, / Гледа Марко како краље пише“ (ЕЗ 245, бр. 33).

Ширење садржаја књиге и његове рецепције не нарушава саму структуру формулативног блока. За разлику од постфолклорних епских хроника у којима се ширењем књиге најчешће излаже политичко-историјски контекст (в. Ђорђевић Белић 2016: 94), у нашем корпусу садржај књиге најчешће се шири давањем директних упутстава адресату или мотивацијом поступака, што понекад води и ка релативној ретроспекцији. На пример, Арапин у књизи којом изазива султана и тражи од њега Маркову главу мотивише свој поступак осветом, подсећа Марка да му је убио оца и ретроспективно извештава о том догађају (ЕЗ 64/1, бр. 48). У једној Кашиковићевој песми Миланова књига упућена вереници броји око сто педесет стихова и садржи детаљна упутства о томе шта љуба треба да уради, па следећи сегмент песме почива на принципу понављања говор – радња (ЕЗ 245, бр. 2). Садржај књиге може бити проширен и посредно, у извештају јунака адресата, али је ово врло редак поступак. На пример, Иван Косанчић, преносећи побратимима садржај очеве књиге, допуњава извештај својим коментарима (ЕЗ 64/1, бр. 16). Иако факултативан, сегмент тумачења књиге (кад адресат сазнаје њен садржај) може бити и нарочито развијен. У својој тежњи ка ширењу, певачи на различите начине одлажу тренутак читања/тумачења. Истиче се, на пример, да реципијент не зна да чита. У једној Кашиковићевој варијанти ово ће послужити другачијој концептуализацији мотива Вукове клевете. Наиме, Муратов ферман стиже у Крушевац, констатује се да Лазар, али и остале војводе, изузев тројице побратима, не знају да протумаче садржај фермана (ЕЗ 245, бр. 9). Страхује да саопшти Лазару садржај књиге, али му Милош на турском саветује да ублажи извештај да се цар не уплаши, што Вук искористи за клевету. Само тумачење у смислу извештаја о садржају књиге на крају се и не даје, оно је препокривено епизодом о сукобу Вука и Милоша. Рецепција књиге често ће бити праћена мање или више развијеним приказом емотивних реакција јунака, а у ретким примерима биће хипертрофирана и у монолог-тужбалицу. Тако Миличина реакција на Бајазитову књигу-у-

тиматум прераста у тужбалицу над сопственом судбином и плач над удесом косовских јунака (Петрановић II, 27).

Варирање стабилног формулативног обрасца уочава се и на нивоу његове структуре, уланчавања и распореда секвенци. У једној Кашиковићевој варијанти, цео композициони блок слања књиге делује слабо и неуверљиво баш зато што певачица није добро распоредила његове структурне сегменте (ЕЗ 245, бр. 2). Наиме, блок почиње уобичајеним писањем књиге: „Ситну књигу на кољену пише“, потом се она предаје књигоноши: „Па је служи Радисаву даје“ (ЕЗ 245, бр. 2). Уз књигу, служи се издаје и детаљан налог о ношењу и предаји књиге, али се онда неспретно уводи садржај књиге: „Вако Милан у књизи јој пише“, да би се затим направио корак уназад и опсежан садржај затворио стиховима: „Кад је таку књигу накитио / Предаде је слуги Радисаву“ (ЕЗ 245, бр. 2). Блок се даље развија по матрици говор – радња, али сама сцена примопредаје књиге није нарочито развијена, а изостаје и њено читање. Неспретно увођење садржаја књиге у овом блоку води његовој разградњи. Структура би се много боље држала да је садржај изложен накнадно, или пак да је уведен одмах после уводног стиха, а пре него што је ангажован књигоноша. Слабљење изражајне моћи и углачаности композиционог блока писања књиге у Бркићевој варијанти о Марку као султановом заточнику такође долази услед неспретно распоређених структурних елемената. Овде композициони блок почиње писањем и отпремањем књиге: „Књигу пише краљу од Малтије / Па је спреми столу и Стамболу“ (ЕЗ 11-д, бр. 3), а потом се даје садржај књиге: „И овако краљу разговара“ (ЕЗ 11-д, бр. 3), да би се онда, као и у претходном примеру, вратило за корак уназад и поново истакло да се књига шаље у Стамбол. Други стих је вишак, или се поранило са изношењем садржаја и констатацијом отпремања. У оба ова примера као да су садржане две могуће конкретизације композиционог блока, које се преплићу и кваре утисак о целовитости и кохерентности.

Поред варирања схеме композиционог блока услед различитог размештаја њених елемената до одступања долази и услед различитих скраћивања схеме, то јест услед испуштања одређених факултативних делова. Ипак, у неким, додуше, врло ретким случајевима испуштају се

и структурне константе, првенствено сегмент писања књиге. До испуштања овог сегмента долази у неколиким варијантама у којима стицање књиге прекида статичну уводну ситуацију. Тако се уводна сцена у којој Реља, Марко и Милош пију вино прекида књигом утамниченог побратима Бановић Михајла: „У ријечи у којој су били, / Док долеће соко тица сива“ (Петрановић III, 41). Секвенца писања књиге, која је у песмама са сижејним моделом о ослобађању побратима иначе развијена, овде је потпуно изостављена и замењена уводном ситуацијом испијања вина. Изостављање је условљено варирањем уводног сегмента модела о ослобађању – уместо књиге, дата је уводна ситуација, песма не почиње на противничкој страни, у тамници, него сценом у „нашем“ табору. Ако би хтео да развије сцену писања књиге из тамнице, певач би морао да прикаже симултане радње, а такав поступак није својствен хришћанској епици (уп. Шмаус 2011: 59–70). Истоветан поступак налазимо у Дивјановићевој варијанти, у којој је предисторија доспећа у тамницу приказана као неуспело ослобађање (ЕЗ 64/1, бр. 16). Она је занимљива стога што садржи развијену сцену писања књиге утамниченог. Испијање вина прекида књига утамниченог јунака, која се изненада уводи: „Док задрма алка на вратима“ (ЕЗ 64/1, бр. 16). Реагујући на добијене вести, побратими одлазе у спасилачки поход, али и сами допадну ропства, па онда из тамнице пишу књигу и шаљу је Марку. Уводни сегмент формулативног блока писања књиге редукован је и у Бркићевој варијанти о неоствареној женидби Светог Саве. У њој се књигом, у којој је садржана Немањина претња игуману, мотивише преокрет (ЕЗ 11-б, бр. 5). Сава се замонашио и делује као да је препрека савладана, „Док ето ти хитрог татарина, / Татар коња гони мезилскога, / На руку је намакао татарку, / И он носи књигу шаровиту, / Од ђетића цара Немањића“ (ЕЗ 11-б, бр. 5). Иако је сцена доласка књигоноше проширена низом детаља, само писање књиге изостављено је како би се избегло двострано приказивање радње.

У погледу (не)развијања двостраног приказивања радње занимљив је начин на који се третира факултативни сегмент примопредаје књиге. Овај сегмент се у нашем корпусу јавља у највећем броју варијаната са формулативним блоком писања књиге, па би се могло рећи да постаје

структурна константа блока, подложна ширењу. С друге стране, на склоност певача ка ширењу овог сегмента могао је утицати и одређени манир крајинске епике у којој је развијање сцена с књигоношом у споредну радњу врло чест поступак. Ипак, у анализираном корпусу сцена примопредаје, ма колико се ширила, никад се не развија у паралелну споредну радњу, него увек остаје на нивоу мање или више развијене епизоде. Најчешће је реч о развијању сцене техником кадрирања и инсистирањем на специфичним облицима етикеције, чак својеврсног церемонијала који прати примопредају књиге (поклањање, љубљење руке адресату, остављање књиге на колену, даривање књигоноше). Проширен сегмент најчешће има следећу структуру: започиње изненадним куцањем алке на вратима док јунак (адресат) пије вино или тимари коња, потом се, техником кадрирања, прате слуга или љуба који крећу да отворе врата намернику, књигоноша се распитује да ли је на добром месту, прати се његово кретање, неретко се даје и опис јунаковог двора, ређе одела, онда следи високостилизована сцена примопредаје, која углавном подразумева љубљење руке и остављање књиге на колену.¹¹

Један од најразвијенијих сегмената примопредаје налазимо у Дивјановићевој варијанти о ропству Андрије Краљевића, у којој је на овај део потрошено скоро сто стихова. Занимљиво је да се у овом примеру техником кадрирања уводе необични детаљи, а одступа се и од уобичајене етикеције, па се истиче како књигоноша улази у Маркову одају „У чизмама и у калчинама“ (ЕЗ 64/1, бр. 26), назива јунаку добро вече, „Шћаше Марку да пољуби руку, / А Марко се пољубит не даде“ (ЕЗ 64/1, бр. 26), да би се, супротно логици, механички, увели формулативни стихови „руке шире у лице се љубе“, који су резервисани за однос јунака и чланова његове породице, те побратима и других јунака. Сцена примопредаје затвара се стиховима: „Остави му књигу на кољену“ (ЕЗ 64/1, бр. 26). Али, књигоноша је погрешно адресата. Андрија књигу није упутио Марку него Јевросими, па се секвенца продужава даље. Овог пута се једноставно констатује да је књига дата Јевросими, али се одлаже

¹¹ Иако описана сцена подсећа на витешку етикецију у бугарштицама и за њих карактеристично „клањање и отклањање“ (в. Богишић 1878: 86–89, уп. Ljubinković 1971, Delić 2011: 517–518), она је ипак мање стилизована и одликује се већим степеном варијантности.

тренутак рецепције јер „Јевросима читат не умије“ (ЕЗ 64/1, бр. 26), па се као посредник уводи њена ћерка. Ширење сегмента примопредаје може бити изведено и на друге начине, не само кадрирањем. Тако се у једној Кашиковићевој песми косовског тематског круга одустаје од кадрирања у приказивању књигоношиног приспећа у јунакове дворе, и једноставно се констатује: „Слуге су га опазиле царске, / Па га воде у танка чардака“ (ЕЗ 245, бр. 9), али се овај сегмент шири каталогом јунака који су присутни у Лазаревом двору и затвара церемонијалном примопредајом књиге: „Пред царем се момак поклонио / И царевој приступио руци / И у руци ферман оставио / Ферман узне славни цар Лазаре / Једном руком ферман прифатио / Другу меће у цепове златне / Те дарује књигоношче младо“ (ЕЗ 245, бр. 9). Ретко је сегмент примопредаје проширен и тако што се непосредно пре тренутка доласка књигоноше развија мала сцена у којој је приказана јунакова свакодневица, на пример, „Када књига у Русију сиђе [...] Уранио високи Стеване, / Пак шећерли кафу доранио / И попио на јутро ракију, / Док задрма алка на вратима“ (Петрановић II, 28). Заправо, као да се тежи извесном посувраћивању радње, а могуће да је увођење ове сцене било условљено и тиме што је певач пропустио прилику да раније уведе књигоношу, што се види из неутралне формулације: „Када књига у Русију сиђе“. Сличан фрагмент складније је приказан у песми из Мутићеве збирке. Поступно је уведен књигоноша и приказан његов пут до адресата: „У сат ноћи Туре долазило, / Када Јанко сједи за вечером, / Па закуца алком на вратима“ (ЕЗ 42/4, бр. 22). У овом примеру нема оштрог реза као у Дивјановићевој песми зато што је сегмент слања књиге развијен и радња вођена поступно. Ширење сегмента примопредаје изузетно се јавља и у оним случајевима у којима се у улози књигоноше јавља птица, најчешће соко. Дивјановићева варијанта о ослобађању Михајла Бановића (Петрановић III, 41) почиње формулативном уводном сценом пијења вина, које прекида долазак сокола: „У ријечи у којој су били, / Док долеће соко тига сива“ (Петрановић III, 41). Епизода примопредаје књиге шири се и у овом случају кадрирањем којим се приказује кретање и понашање птице. Наравно, изостаће уобичајени делови спровођења књигоноше и етикеције. Јунак на основу понашања слути да је реч о књигоноши,

обрати се соколу који се „Савија се од гране до гране, / Кајно гуја од трна до трна, / Док се сави Рељи на кољено, / Испод крила књигу испуштио“ (Петрановић III, 41). И у овом случају књига се формулативно оставља на колелу адресату.

Ширење сегмента слања књиге нешто је мање заступљено од ширења примопредаје, али се јавља релативно често у анализираном корпусу. Сегмент слања књиге у песмама из Вукових збирки, као и у знатном броју песама из нашег корпуса, углавном се изражава једним формулативним стихом, који најчешће има облик: „оде књига + адресат“, то јест „оде књига + место“ или „када + адресат така књига дође“. Растварање овог елемента формулативног блока постиже се сегментовањем самог пута, конкретизацијом начина на који се књига шаље. Као најчешћи уметнути делови јављају се позивање књигоноше, налог књигоноши и приказ његовог пута до адресата. Најчешће се растварање постиже увођењем и ширењем налога, потом приказом позивања, а сасвим ретко праћењем књигоноше до одредишта. Ипак, свим поступцима растварања открива се рукавац радње који је иначе сажет формулом слања књиге. Ширење приказивањем ангажовања књигоноше махом је карактеристично за песме са сижејним моделом ослобађања, мада није нужно условљено овим моделом. Утамничени јунак братими случајног пролазника да његову књигу однесе побратиму. У неким варијантама изриче се детаљан налог са итинерером пута и саветима како да се дође до побратима и како да се поступа пред њим. У већ поменутој Петрановићевој песми о ропству Андрије Краљевића, случај нанесе Сарајлију Мују поред јунакове тамнице, а овај га братими и моли да му донесе хартију. Молба Муји да однесе књигу изостаје, једноставно се констатује: „Књигу даде Сарајлији Муји, / Однесе је до Прилипа града“ (ЕЗ 64/1, бр. 26). Једну од најразвијенијих епизода слања књиге налазимо у Дивјановићевој варијанти у којој Марко ослобађа своје побратиме и старог Косанчића (ЕЗ 64/1, бр. 16). У овој песми сегмент слања шири се увођењем мотива ангажовања књигоноше, налога, праћењем књигоношиног пута, а шири се и сцена примопредаје књиге, да би се сажео сегмент рецепције. Овде се више него и у једном другом примеру растварања формулативног блока „књигу пише“ певач приближио развијању двопланости и из-

градњи споредне радње, и то у сегменту слања књиге. Ипак, с обзиром на раширеност свих сегмената, неуверљиво делује то што није приказано набављање хартије и прибора за писање. Иако у тамници, Милош једноставно пише књигу, а онда чека прилику да се појави пролазник којег ће узети за књигоношу. Случај нанесе убогог Маџарина: „Кроз капу му перчин пропануо, / Кроз опанке прсти пропанули“ (ЕЗ 64/1, бр. 16). Милош га дозове до тамнице обећавајући му новац за опанке. Следи сцена препознавања, Маџарин се прима да буде књигоноша, а Милош му даје детаљан налог шта да ради и како да дође до Прилепа. Ипак, певач избегава понављање говор – радња, па прво приказује како Маџарин иде у чаршију да купи нову обућу, а тек потом чини све оним редом како му је Милош наложио. У овом одступању од понављања види се тежња ка изградњи двостраног приказивања и споредне радње, мада се ни овде епизода Маџариновог боравка у чаршији не разгранавља на начин карактеристичан за крајинску епiku, у којој се уводи низ сцена и нових споредних ликова.¹²

Чак и у оним варијантама у којима нема ширења сегмента слања књиге, јавља се формулативни стих којим се сугерише да је књига послата по књигоноши, на пример: „А под књигу књигоношу нађе“¹³ (ЕЗ 64/1, бр. 48), да би се већ у следећем стиху констатовало како: „Оде књига до Стамбола града“ (ЕЗ 64/1, бр. 48)¹⁴. Гледано не само са становишта структуре него и семантике, први стих је потпуно непотребан. Ипак, чињеница да се овакви склопови често јављају у нашој грађи говори о

¹² Шмаус показује на примеру једне Херманове песме да је припрема за писање књиге, то јест напори утамниченог јунака да преко посредника дође до хартије, развијена у малу песму. Наиме, јунак замоли девојку да му купи хартију код Тодора базрђана, да би се у низу сцена приказала сама куповина и чак оцртале контуре Тодоровог лика (2011: 145–146). За разлику од овог примера, у нашем корпусу се о тој споредној радњи пре извештава из перспективе наратора него што се она развија и упризорије.

¹³ У појединим варијантама истоветан формулативни стих среће се везан за сокола књигоношу: „А кад таку књигу начинио, / Па је метну под крило соколу“ (ЕЗ 78-1-4, бр. 6).

¹⁴ Мада се варијанте оваких формулативних склопова срећу у бројним песмама нашег корпуса, занимљиво је да се скоро идентична формулација налази у једној Мутићевој варијанти: „А под књигу књигоношу нађе / Оде књига до Будима града“ (78-1-1, бр. 2). Како су обе песме из којих се наводе ови примери до данас остале у рукопису, мора се искључити повратни утицај писаног текста.

популарности лика књигоноше, али и о живом стању епике, која у процесу традирања варира и ствара нове формулативне облике. Наведени спорни стих којим се констатује ангажовање књигоноше иницијална је каписла за растварање формулативног блока – из њега се развија цела сцена са позивањем и давањем налога књигоноши. Овај стих се не мора растворити приказом ангажовања, него може послужити за увођење сегмента о давању налога. На пример, на формулативни стих о позивању књигоноше: „Па под књигу тури књигоношу“ (ЕЗ 42/4, бр. 22), надовезује се налог: „Ето иди, хитар књигоноша, / До Сибиња града бијелого, / А до куле од Сибиња Јанка, / Јанку подај књигу шаровиту“ (ЕЗ 42/4, бр. 22). Певач не развија мотив ангажовања, али му је помен књигоноше послужио за увођење налога и непосредно затим за укључивање сегмента о његовом путовању до Сибиња и напослетку сцене примопредаје. Сегмент са књигоношом не мора бити развијен, али може имати значајну улогу за организацију сижеа целе песме. О значају књигоноше као везивног лика сведочи Петрановићева варијанта о Марку као султановом заточнику, забележена у Сарајеву. У њој на лику књигоноше практично почива цела структура песме, будући да се певач увек враћа њему после промене табора (ЕЗ 64/1, бр. 45). Сам сегмент увођења књигоноше није развијен, налози који му се дају врло су сведени, понекад чак и изостају, али овај лик повезује три главна места радње у песми – Стамбол, Бањалуку и Млетке. Идрис татарин прво носи султанову књигу из Стамбола бањалучком везиру, потом враћа везиров одговор у Стамбол, да би одатле пренео султанову поруку у Млетке, а одатле опет вратио банов одговор султану. Идрисов пут завршава се у Бањој Луци, у коју носи последњу султанову књигу. Ипак, певач у овој варијанти не тежи развијању споредних радњи, он не приказује татаринов пут од једног места до другог, а када га последњи пут доведе бањалучком везиру, потпуно заборави на њега. Овај пример драгоцен је и стога што сведочи о делимичном губитку функционалних особина формулативног блока „књигу пише“ будући да се књигоноша приближава другом типском лику средине – гласнику.¹⁵

¹⁵ У овом светлу занимљиво је упоредити поменуту Петрановићеву сарајевску варијанту ове песме с оном коју је исти сакупљач забележио од Илије Дивјановића (ЕЗ 64/1,

Делимично губљење функционалних особина формулативног блока „књигу пише“ поменуто у вези са померањем фигуре књигоноше ка фигури гласника уочава се и у неким другим поступцима који притом не морају нужно водити ка варирању или растварању схеме формулативног блока. Један од таквих поступака јесте умножавање овог блока. Гомилање формулативних блокова „књигу пише“ уочава се у неколиким варијантама које су практично целе изграђене његовим уланчавањем.¹⁶ Такве су поменуте варијанте о Марку као султановом заточнику у којима низање формулативних блокова „књигу пише“ даје структурну потку песми. Занимљиво је да се уланчавање формулативних блокова „књигу пише“ јавља као принцип организације грађе у случају тема које су мање познате или се откривају као комбиновање познатих мотива, то јест у случају оних тема за које се нису везали стабилни сужејни модели. Тако се највећи део Петрановићеве варијанте у којој су приказана покосовска збивања развија на принципу низања мање или више проширених формулативних блокова „књигу пише“ (Петрановић II, 27). Прво Бајазит шаље ултиматум Милици, потом размене још две књиге. Онда Милица пише Стефану у Русију, као и „унгарској“ краљици. Овим разменама

бр. 48) и варијантом коју је забележио Лазар Бркић од Неђе Чолића „из села Вогоште код Сарајева“ (ЕЗ 11-а, бр. 3). Две сарајевске варијанте показују већу сличност у погледу третирања лика књигоноше и улоге коју овај лик има у сужејној организацији песме. Варијанта Неђе Чолића има исти образац као Петрановићева сарајевска, али се од њега одступа после трећег сегмента. Исти татарин носи султанову књигу у Травник, одговор травничког везира султану и потом Маркову главу у Млетке. Али онда се напушта овај лик, а млетачки бан ангажује новог књигоношу. Насупрот овим двома варијантама, у Дивјановићевој књигоноша је потпуно потиснут. Само се у случају прве књиге користи формулативни стих „А под књигу књигоношу нађе“ (ЕЗ 64/1, бр. 48), док се код слања сваке следеће књиге, самим тим и промене табора, певач определио за једноставно решење у којем се констатује да је књига написана и послата: „Кад је тако ферман направио, / Опреди га Босни поноситој“ (ЕЗ 64/1, бр. 48). Уочене подударности између две сарајевске варијанте у збиркама различитих сакупљача (ниједна није штампана) говоре у прилог усменом традирању песама, а свакако и о „аутентичности“ Петрановићеве грађе, те поузданости његових контекстуалних коментара. Варијанта за коју Петрановић тврди да је забележена у Сарајеву показује не само садржајну него и структурну сличност са варијантом коју је скоро три деценије касније забележио други сакупљач у сарајевском крају, а притом се разликује од варијанте коју је испевао Дивјановић.

¹⁶ Матицки уочава сличан поступак и у граничарској епици, где се уланчавањем књига ствара сложена композиција, па он говори о „бројеници књига“, под којом подразумева „низ књига које једна другу проузрокују“ (1974: 112).

постављене су просторне координате песме, уведени су ликови и мотивисана даља радња. Структура необичне Дивјановићевој песме о брачној и породичној кризи Љутице Богдана и виле љубовце гради се на сличан начин, уланчавањем три формулативна блока „књигу пише“. Овде се јавља и ширење блока, у емотивним реакцијама на садржај књиге и сценама саветовања поводом добијене књиге (ЕЗ 64/1, бр. 8). Низањем формулативних блокова „књигу пише“ могу се градити и неке друге композиционе целине. У неким случајевима уланчавање сажетог облика формулативног блока послужило је певачу за излагање каталога јунака. На овај начин дат је каталог Лазаревих војвода у Куљаниновој лазарици. Пошто је примио Муратов изазов, Лазар позива своје војводе књигама: „Шједе градит књиге шаровите, / Прву књигу што је начинио, / Њу ми шаље по Авалу равну“ (ЕЗ 12, бр. 8); у следећем стиху именује се адресат, а онда се даје опширнији налог. Каталог се гради варирањем стихова: „Ту опрема, па још једну шаље“ или навођењем редног броја књиге која се отпрема. На исти начин, али нешто концизније и успелије дат је каталог јунака у Мутићевој варијанти. За разлику од Куљанина, Мутићев певач не варира спојне стихове, него доследно пре увођења сваког новог јунака понавља стих „А ту спреми, другу ситну пише“ (ЕЗ 78-1-1, бр. 2). Исто је и у Петрановићевој песми о женидби Леке капетана, где се каталог сватова даје уланчавањем књига које младожења шаље, а везивни стих је формула: „Ону шаље другу ситну пише“ (Петрановић III, 36).

Поузданији сигнал губљења функционалних могућности формуле „књигу пише“ од њеног гомилања јесу примери механичке употребе ове формуле, који се релативно често срећу у свим варијантама нашег корпуса, независно од сакупљача и певача. Основна функција формулативног блока писања књиге јесте да успостави комуникацију између два табора или два просторно удаљена јунака. Немогућност успостављања комуникацијске везе јавља се као један од знакова дезинтеграције формуле – она постаје само декор. Тако се у Дивјановићевој варијанти о смрти Зриновић Николе комуникација између два јунака не успоставља јер књигиноше гину: „Књигу спрема Бановић Секуле, / Побратиму Зриновић Николи, / Ал му гину књигиноше љуто“ (Петрановић III, 51). Ова иновација биће од кључног значаја за мотивацију пораза и пропаст „на-

шег“ јунака у песми. Други примери неостварене комуникације, то јест изневерене функције књиге односе се на малобројне случајеве у којима послата књига не стигне до адресата јер он није на месту на којем адресант очекује да јесте. На пример, девојка шаље књигу деспоту Стефану у Крушевац, али је он не добије јер је у Русији (ЕЗ 245, бр. 82). Ова ситна измена одразиће се на исход целе песме, јер се уместо Стефана уводи други јунак, чиме се сижејни модел о неостварању женидби приближава варијантама о замењеном младожењи. Неостварена комуникација услед тога што књига није дошла до јунака у другој Кашиковићевој песми још драстичније се одразила на сижејни модел будући да се одустало од модела о женидби с другим просцем као отмичаром (ЕЗ 245, бр. 32).

Док у овим случајевима није остварен комуникациони потенцијал књиге, губитак функционалне моћи формуле, то јест формулативног блока, у неким примерима је изразитији будући да се у њима никад није ни рачунало на функцију књиге као средства комуникације, па се књига уводи у песму као средство препознавања. Невеста прерушеном јунаку, првом просцу који се нађе у улози отмичара, у јаглуку даје и књигу (ЕЗ 64/1, бр. 52). Садржај књиге неважан је јер је девојка претходно већ упозорила јунака да је препрошена. Књигом се не повезују ни удаљени јунаци јер су овде и адресант и адресат актери исте сцене. Док у овој Петрановићевој варијанти посредно знамо садржај књиге у јаглуку, у једном запису Јована Зорића не знамо ништа о садржају књиге коју Јанко упућује својој посестрими крчмарици (ЕЗ 42/4, бр. 22). Једини задатак ове књиге јесте да крчмарици потврди Секулин идентитет, иако он носи Јанкове епске атрибуте, или баш зато. У светлу „дефункционализације“ занимљива је Петрановићева варијанта о последњим Бранковићима, забележена у Босни, у којој се комуникациони потенцијал књиге редукује, иако се њоме успоставља веза два удаљена јунака. Стрепећи од Турака отмичара, Гргур свог сина Змај Огњеног Вука, који је још новорођенче, шаље краљу Милутину, а уз дете шаље и књигу којом краљу објашњава свој поступак. Уместо налога исказује молбу да дете крсти и чува од Турака (Петрановић II, 41). Посве иновативно решење у вези са комуникационом функцијом књиге налазимо у Дивјановићевој песми о деспоту Стефану у којој се књига модификује цедуњом (Петрановић

II, 27). Она не служи за успостављање комуникације између две просторно удаљене тачке, него се њоме тајно преноси порука, успоставља се комуникација између два од три лица која су на сцени. Прозирјући лукавство Вука Бранковића, слуга цедуљом упозорава деспота Стефана на прикривену подвалу. Пошто је слуга своје мишљење могао изрећи и наглас, у овом поступку види се тежња певачева ка развијању интриге, али и смисао за етикецију, јер је певачу јасно да слуга није могао тек тако говорити пред јунаком, чак и када је он смутљивац и издајник.

О делимичном губитку функционалне моћи формуле говоре и примери у којима се заборавља да је порука пренета књигом дата у писаном облику, па се њен садржај прима као да је реч о усменом саопштењу, чиме се сама формула помера ка гласини, неодређеном гласу. Отуда у једној Кашиковићевој песми Марку не одговоре на књигу, него до јунака дође „абер“ (ЕЗ 245, бр. 21). Дакле, сачуван је облик формуле, као и њена основна функција, али се унеколико мења начин остваривања те функције. За овакав вид „дефункционализације“ карактеристично је затварање сегмента у којем се даје садржај књиге формулативним стиховима са глаголом „зачути“. На пример, невеста шаље књигу упозорења Леки. Садржај те књиге непосредно се саопштава, без развијене сцене примопредаје и тумачења, да би се излагање завршило стихом: „Кад то зачу Лека капетане“ (Петрановић III, 36). Чини се да је реч о усменом саопштењу или пак садржају књиге који је посредован гласним читањем другог јунака. У другом примеру из Петрановићеве збирке још је наглашенији писани карактер поруке јер јунаци размене књиге, да би се по добијању одговора певач послужио формулом „Кад то зачу са Змијања Рајко“ (Петрановић III, 54). Будући да је обе песме испевао Илија Дивјановић, могло би се помислити да је реч о певачевом маниру, али такав закључак се не може одржати јер се слични примери, чак и радикалнији, срећу и у песмама других певача. У једној варијанти Душана Поповића Момира јунак добија књигу на коју усмено одговори, да би се формулативни стих с глаголом „зачу“ искористио као пребацивач и повезао просторно удаљене јунаке (ЕЗ 52/1, бр. 66). Дакле, певач као да је заборавио да су јунаци комуницирали посредством књиге. Истоветну ситуацију срећемо и у једном Кашиковићевом фрагменту у којем кнегиња Милица

шаље књигу Марку распитујући се о стању свог утамниченог сина. Јунак јој одговори, али певачица онда као да заборави да се ликови дописују, па посеже за дијалошком формом (ЕЗ 245, бр. 15а). На „дефункционализацију“ указује и мешање различитих формула комуникације. Тако вила кликује Јанка и изазива га, а јунак, чувши поруку, лије сузе, па га Секула формулативно пита: „Што ти грозне сузе пролијеваш, / Какве су ти књиге допануле“ (Петрановић II, 32), иако никакве књиге није било. Још је речитији пример у којем се уместо формуле поклеча вила користи формула писања књиге: „Хитро вила књигу накитила / Па је спреми побратиму своме“ (Петрановић III, 27). Контаминација двеју формула сведочи о потреби за конкретизацијом, фамилијаризацијом, приближавањем апстрактних и високостилизованих облика свакодневном искуству. Ова потреба нужно води растварању формула, чак свођењу на буквално значење или тривијализацији формулативних склопова и општих места епике. Тежња ка конкретизацији и фамилијаризацији утицала је на ширење формулативног блока „књигу пише“ истицањем начина на које се пише, као и на проширивање сегмента слања у којем се истиче улога књигоноше. Књига се понекад замењује лексемом „пошта“, а коњи се називају коњима „мезилским“. Неписменост, услед које јунак не може да протумачи књигу, а која се спомиње у неким варијантама при ширењу сегмента тумачења књиге, такође се може посматрати као резултат потребе за конкретизацијом и фамилијаризацијом. У свим примерима уочава се тенденција ка уношењу детаља, а управо „детаљисање поништава суштину формуле“ (Шмаус 2011: 87).

Наиме, растварањем формула открива се покривена радња, посредно се показује логика по којој је формула настала, као да се процес стварања формуле враћа уназад. Занимљиво је да се ови поступци подједнако јављају у свим збиркама нашег корпуса. Формула „књигу пише“ раствара се најчешће конкретизацијом чина писања или додатном атрибуцијом вршиоца радње, а уочавају се и варијације у синтаксичкој структури формулативних стихова и одабиру лексике. Растварање је, међутим, наглашеније у формулативном блоку писања књиге. До варирања блока долази променом устаљеног редоследа секвенци или скраћивањем схеме, а ширењу је подложен сваки од ових сегмената. Ипак, ширење је

најчешће у секвенци примопредаје књиге, која се у највећем делу нашег корпуса развија у формулативну сцену изведену поступком кадриања, а наглашена је и етикеција. Сегмент слања књиге раствара се приказивањем ангажовања књигоноше и сегментацијом његовог пута до одредишта, у чему се уочава тенденција ка увођењу већег броја везивних ликова. Померање књигоноше га лику гласника или његова потпуна замена гласником најчешћи су вид дефункционализације формуле писања књиге. До дефункционализације долази још ширењем садржаја књиге и уланчавањем блокова „књигу пише“ – тако уланчани они постају носиоци целокупне структуре песме. Када је реч о механичкој употреби ове формуле, до ње долази услед епске инерције, а најчешће се остварује као изневеравање комуникативног потенцијала књиге (њоме се не преноси порука), или се књига користи као средство препознавања, то јест заборавља се на њен писани карактер, па се она приближава гласини.

Ипак, примери механичке употребе у анализираној грађи нису тако чести, али јесу учесталији у односу на песме Вукове збирке. Такође, растварање и формализација формуле нису ни дистинктивна црта наше грађе. Слични поступци и поетичке одлике у једнакој или још већој мери срећу се у записима који су ареално и временски блиски нашим збиркама, првенствено крајинској, а потом и граничарској епици. Извесне подударности уочавају се и са поетичким одликама постфолклорних епских хроника. У овим типовима епског певања поменуте одлике су и учесталије и развијеније. Чини се да су оне у анализираној грађи тек наговештене, не развијају се до својих крајњих могућности. Песме анализираног корпуса наговештавају нове токове епског певања али не раскидају са наслеђеним обрасцима, чак их потврђују. Наиме, сви описани поступци варирања и поигравања епском граматиком у својој коначници воде потврђивању естетике истоветности. Њима се само одлаже, а не укида „радост препознавања“. Чињеница да се тешко може уочити закономерност у дистрибуцији поступака варирања стабилних стилских и структурних образаца могла би говорити у прилог извесној непреврелости, неизбрушености анализиране грађе. У том смислу, она као да представља мост између епике какву познајемо из Вукових збирки и потоњих облика усменог епског певања. Описани поступ-

ци растварања и делимичне дефункционализације формуле нису знак одумирања усмене епске традиције, већ напротив – њене виталности и способности да се прилагоди новим околностима. Песме које су у фокусу овог истраживања представљају пресек епског певања српског народа у Босни и Херцеговини у другој половини 19. века и, као такве, од неизмерне су важности управо као један ступањ у дијахронијској скали српске усмене епике.

Извори

1. ЕЗ 11 – Бркић, Лазар. *Српске народне јуначке пјесме*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 11.
2. ЕЗ 12 – Бесаровић, Петар Н. *Збирка српских народних пјесама из Босне и Херцеговине, што их је скупио и забиљежио Петар Н. Бесаровић*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 12.
3. ЕЗ 42/4 – Зорић, Јован. *Српске народне пјесме*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 42.
4. ЕЗ 52 – Поповић, Душан С. *Народне пјесме из Босне*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 52.
5. ЕЗ 64/1 – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне: Епске пјесме старијег времена (једна новија с пријевом). Четврта књига*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 64.
6. ЕЗ 78/1 – Мутић, Јован. *Српске народне гусларске пјесме*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 78.
7. ЕЗ 245 – Кашиковић, Никола Т. *Српске народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка, сигнатура 245.
8. Петрановић II – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, књ. 2, Епске пјесме старијег времена*. Београд: Српско учено друштво, 1867.
9. Петрановић III – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, књ. 3, Јуначке пјесме старијег времена*. Београд: Државна штампарија, 1870.

Литература

1. Богишић, В. (1878). Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. *Гласник Српског ученог друштва*, друго одељење, књ. 10, Београд: Српско учено друштво.
2. Браун, М. (2004). *Српскохрватска јуначка песма*. Београд: ЗУНС: Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.
3. Buturović, Đ. (1985). Sakupljanje epskih narodnih pjesama u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku i dokumentacioni značaj sakupljanje građe. *Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija*, XL, 29–44.
4. Гароња Радованац, С. (2014). Војислав Јовановић Марамбо и његово проучавање мистификација у српској народној поезији. *Од Цариграда до Будима*. Нови Сад: Академска књига, 2014, 162–199.
5. Гароња Радованац, С. (2019). Етнографска збирка Архива САНУ: један неиспуњен аманет Стојана Новаковића. *Етнографска збирка Архива САНУ. Преглед рукописне грађе*. С. Гароња Радованац и Ј. Пандуревић (прир.). Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 2019, 11–25.
6. Геземан, Г. (2002). *Студије о јужнословенској народној епизи*. Београд: ЗУНС: Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.
7. Delić, L. (2011). Osobnost bugarštica: refleksi viteške etike i etikacije. *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti*. Књ. 2. Ur. L. Breneselović. Београд: Службени гласник: Институт за упоредно право; Ниш: Правни факултет, 2011, 513–532.
8. Детелић, М. (1992). *Митски простор и епика*. Београд: САНУ.
9. Детелић, М. (1996). *Урок и невеста. Поетика епске формуле*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу: Центар за научна истраживања.
10. Ђорђевић Белић, С. (2016). *Постфолклорна епска хроника: жанр на граници и границе жанра*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
11. Zečević, D. (1971). Rastvaranje formula tradicionalne usmene poezije – formule pučkih pjesama. *Narodna umjetnost* VIII (1), 19–43.
12. Zuković, Lj. (1977). Vrčevićeve i Petranovićeve zbirke narodnih umotvorina u svjetlu najnovijih istraživanja. *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*. Ur. M. Begić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 211–223.

13. Зуковић, Љ. (1980). Кривотворење у народној књижевности. Начин и смисао. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 9. Ур. С. Ж. Марковић. Београд: Међународни славистички центар, 369–383.
14. Илић, Д. (2023). Збирке српских епских песама с простора данашње Босне и Херцеговине у Етнографској збирци Архива САНУ. *Ради свога разговора: зборник радова у част академика Станише Тутњевића*. Ур. С. Шмуља и др. Бања Лука: АНУРС, Филолошки факултет; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2023, 357–377.
15. Кнежевић, С. (2021). *Велики пјевачи поствуковске епохе из Босне и Херцеговине*. Вишеград: Андрићев институт.
16. Љубинковић, Н. (1975). Преиспитивање области науке о усменој књижевности. *Књижевна историја* VII (29), 572–574.
17. Ljubinković, N. (1971). Neke metodološke pogreške Bogišićeva izdanja bugarštica. *Rad XV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*. Ур. Cvjetko Rihtman. Sarajevo: Oslobođenje, 1971, 257–264.
18. Матицки, М. (1974). *Српскохрватска граничарска епика*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
19. Младеновић, Ж. (2005). *На изворима народне песме*. Београд: Чигоја штампа.
20. Новаковић, С. (1892). Академији философских наука. *Годишњак СКА* VI. Београд: Државна штампарија, 74–79.
21. Пандуревић, Ј. (2016). Високопоштована Академијо! Поглед иза кулиса. *Лицеум* XXII (16), 11–31.
22. Пандуревић, Ј. (2017). Рукописна заоставштина Јована Мутића у Архиву САНУ. *Лицеум* XXIII (18), 9–46.
23. Самарџија, С. (2001). Скица за поетику епских народних песама (предговор). *Антологија епских народних песама*. Београд: Алфа: Народна књига, 5–148.
24. Сувајџић, Б. (2005). *Јунаци и маске*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
25. Шмаус, А. (2011). *Студије о јужнословенској народној епизи*. Београд: ЗУНС: Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.

Dejan M. Ilić

Institute for Literature and Arts, Belgrade

**TOWARD POETIC-STYLISTIC CHARACTERISTICS
OF SERBIAN EPIC POEMS FROM BOSNIA AND
HERZEGOVINA IN THE SASA ARCHIVES'
ETHNOGRAPHIC COLLECTION – DISSOLVING THE
FORMULATIVE BLOCK 'HE WRITES A BOOK'**

The SASA Archives' Ethnographic Collection contains an extensive corpus of Serbian epic poems collected in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the second half of the nineteenth century. There are almost one thousand poems, and almost all of them have remained unpublished to this day. Therefore, it is a lesser-known corpus, which, like the SASA Archives' Ethnographic Collection as a whole, has encountered a diverse reception in Serbian scholarship. Passed down and recorded in cultural and historical circumstances significantly different from those in which Vuk recorded his material, these poems have been unjustifiably compared with Vuk's poems. Their weaknesses and aesthetic shortcomings in comparison to Vuk's collections, especially in comparison to his four books of the Vienna edition, have been pointed out. Through poetic-stylistic analysis, by examining the text in the context and diachronic arc of Serbian oral epic, we will strive to shed light on certain poetic specificities of this material. Guided by the dynamic theory of formula, we will show in what ways formulaic patterns expand and dissolve, how they vary but are also preserved. Special attention will be paid to the very widespread epic formula 'he writes a book' and its various lexical, structural, and semantic articulations in this corpus. We will strive to show that certain poetic features of these poems, which have been highlighted as a corruption of epic singing, are actually proof of their 'authenticity' and the vitality of the oral epic tradition.

► **Keywords:** Ethnographic collection, oral epic, folklore, Bosnia and Herzegovina, cultural history, formula, formulativity.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

811.163.41'37(082)

821.163.41.09(082)

PHILOLOGIA Serbica. Степени, скале и љествице у српском језику, књижевности и култури : зборник научних радова / [главни уредник публикације Саша Шмуља]. - Бања Лука : Филолошки факултет, 2026 (Бања Лука : Мако принт). - 326 стр. ; 22 cm. - (Philologia Serbica, ISSN 2744-1709) (Научни скупови Филолошког факултета. Зборник научних радова ; год. 6 ; бр. 6)

Кор. насл. - На кор.: Универзитет у Бањој Луци = University of Banja Luka. - "Овај зборник садржи научне радове који су представљени на конференцији Philologia Serbica. Степени, скале и љествице у српском језику, књижевности и култури, одржаној на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци 26. марта 2025. године." --> колофон. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99976-045-7-6

COBISS.RS-ID 143968001